

Inhoud

Voorwoord Peter Romijn	7
Voorwoord Gerhard Hirschfeld	11
1 Geen eenvoudige antwoorden – Een inleiding	15
2 Hoop op veiligheid – Nederland in de jaren dertig	20
3 De belofte van ‘gunstiger levensomstandigheden’ – Het begin van de bezetting	39
4 Verboden voor Joden – Beroving, ontrechting, isolering	64
5 ‘We zullen elkaar wel niet meer terugzien’ – De deportaties	140
6 ‘Het Jodenprobleem in Nederland is nagenoeg opgelost’	274
7 ‘In plaats van vreugde werd het een vreselijke bevrijding’	318
8 ‘Geen bijltjesdag! Beheerst U!’ – Na de oorlog	349
9 Tot besluit	371
Dankwoord	379
Biografieën	381
Noten	393
Afkortingen en archieven	473
Literatuur	477
Personenregister	506

Voorwoord Peter Romijn

In Nederland bestaat geen ‘Joods vraagstuk’ – dit was in de zomer van 1940 de boodschap van Nederlandse topambtenaren voor de Duitse bezettingsmacht. De Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden en zijn ondergeschikten dachten daar heel anders over. Al snel kondigden zij de eerste van een hele reeks anti-Joodse maatregelen af, die leidden tot de discriminatie, ontrecting, marginalisatie en deportatie van de Nederlandse Joden en de uit Duitsland en Oostenrijk naar Nederland gevluchte Joden. In onthutsend korte tijd kreeg daarmee het hele proces van vervolging, tot de massamoord die erop volgde, gestalte. Zelfs als Nederland geen ‘Joods vraagstuk’ kende, moesten de bezette staat en samenleving zich wel verhouden tot deze grootschalige schending van de Nederlandse rechtsorde en van de menselijkheid.

Katja Happe heeft de achtergronden, het verloop en de uitwerking van de Jodenvervolging in Nederland bestudeerd. Haar boek is een synthese die op grond van een indrukwekkende kennis van de bronnen en relevante literatuur bestaande interpretaties nuanceert, bijstuurt en aanvult. Bovendien komen getuigen op ruime schaal aan het woord en hun stemmen geven het verhaal een extra indringend karakter.

De Nederlandse en internationale historiografie draait al sinds enkele decennia om het in vergelijking met andere landen hoge aantal uit

Nederland gedeporteerde en vermoorde Joden. Katja Happe verbindt de vraag naar het rampzalige succes van de vervolging met onderzoek naar de interactie tussen de Joodse bevolkingsgroep en de omringende samenleving. Het boek beperkt zich niet tot de bezettingsjaren, maar wijst ook op de grotere verbanden, te beginnen met een discussie over het maatschappelijk klimaat in het vooroorlogse Nederland en de omgang met minderheden, inclusief de uit Duitsland gevluchte Joden. In brede lagen van de Nederlandse samenleving en politiek bestond behalve weerzin tegen het nationaalsocialistische regime en zijn vervolgingspraktijken tevens de dominante wil om vooral de belangen van de niet-Joodse meerderheid te beschermen. De Joodse gemeenschap in Nederland moest daarom zelf de verantwoordelijkheid voor de vluchtelingen dragen. Tijdens de bezetting dwongen de bezetters de Joden in een rechteloze uitzonderingspositie te leven om hun vervolging en deportatie te faciliteren. Veel Nederlanders hadden een open oog voor wat er met de Joden gebeurde, maar weinigen waren bereid en in staat de consequenties van hun afkeer daarvan te dragen. Het slothoofdstuk laat zien hoe problematisch ook na afloop van de oorlog de omgang met de erfenis van de Shoah is geweest.

Katja Happe wijst op zulke continuïteiten. Dit zijn voor haar geen simpele verklaringen, maar indicaties van maatschappelijke ontwikkelingen, die op beslissende momenten niet zijn onderbroken. Ze stelt de vraag naar de vergaande betrokkenheid van de Nederlandse overheidsinstanties bij de vervolging en behandelt ook uitvoerig de opstelling van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen. Er zijn duidelijke verbanden met de houding van de vooroorlogse regering, die de vervolging in Hitler-Duitsland niet openlijk veroordeelde en zich zeer afstandelijk en ook afwijzend opstelde jegens de vluchtelingen. In Londen legde men de prioriteit bij het winnen van de oorlog, terwijl het naoorlogse herstelbeleid niet werd afgestemd op de specifieke noden van de zwaarst getroffen groep in de Nederlandse samenleving.

Toch benadrukt de auteur niet deze afstandelijke houding, noch de politieke en administratieve collaboratie, maar stelt zij vast dat de

voorbereiding en uitvoering van de Jodenvervolging in de allereerste plaats de schuld van het bezettingsregime is geweest. Ze laat zien hoe daders telkens weer impulsen gaven om een volgende stap in het proces in gang te zetten en hoe dit verzet opriep. Dit verzet begon al vroeg in de vorm van protesten tegen het beroepsverbod van Joden in overheidsdienst en culmineerde in de Februaristaking van 1941. Deze spanning tussen bezetter en bezette natie, tussen hulpeloosheid en actief optreden, tussen collaboratie en hulpverlening, toont de specifieke dynamiek van de Nederlandse paradox tijdens de bezetting. Het is de grote verdienste van het boek onder deze titel dat het een integraal overzicht van de vervolging en de reacties daarop geeft, dat door zijn gebalanceerde benadering ook tot meer inzicht leidt.

Prof.dr. Peter Romijn

Voorwoord Gerhard Hirschfeld

Van de 107 000 Joden die uit Nederland zijn gedeporteerd, hebben maar 5000 de nationaalsocialistische concentratie- en vernietigingskampen overleefd. Ongeveer 20 000 Joden slaagden er op tijd in om onder te duiken en op die manier, dikwijls door moedige niet-Joodse landgenoten geholpen, de bezettingstijd te overleven. Het in vergelijking met andere bezette West- en Noord-Europese landen opvallend grote aantal slachtoffers – meer dan driekwart van de Joodse bevolking van Nederland werd vermoord – heeft geleid tot heftige en nog steeds voortdurende controversen, en niet alleen onder historici. Waarom konden de anti-Joodse maatregelen, de isolering, de ont-rechting en ten slotte de deportaties ‘naar het oosten’ klaarblijkelijk zo efficiënt verlopen en waren zij vanuit het gezichtspunt van de Duitse daders zo succesvol? Bood het neutrale vooroorlogse Nederland met zijn democratische samenleving waarin geen sprake was van virulente Jodenhaat dan geen garantie voor vastberaden verzet? In haar zeer zorgvuldige en gedetailleerde studie gaat Katja Happe niet alleen nader in op deze Nederlandse paradox, maar beantwoordt zij tevens een andere kernvraag van de geschiedenis van de Holocaust: ‘Hoe kon de wereld [dat] tolereren?’

Deze vraag, gesteld door een van de slechts negentien overlevenden van Sobibor (van in totaal 33 208 Nederlanders die naar dit vernietigingskamp waren gedeporteerd), verwijst zowel naar de ambivalente

rol van de Nederlandse instituties en ambtsdragers onder het Duitse bezettingsregime als naar de houding van de Nederlandse regering in Londen, die enerzijds uiting gaf aan haar hulpeloze medeleven en zich anderzijds liet leiden door politieke overwegingen. De weinig succesvolle initiatieven van internationale hulporganisaties ten gunste van de Joden werden belemmerd door omslachtige communicatiekanalen, misverstanden en persoonlijke tegenstellingen. Katja Happe beschrijft op een aanschouwelijke manier de omstandigheden waarin de Joden zich bevonden, de beperkende maatregelen die hun werden opgelegd en het isolement waarin zij werden gedreven en waaruit nauwelijks meer een uitweg mogelijk was.

Gezien het radicale en steeds misdadiger wordende optreden van het Duitse bezettingsregime en zijn functionarissen en handlangers kunnen we stellen dat zich in het bezette Nederland binnen een paar maanden een ontwikkeling voltrok die in Duitsland zelf acht jaar in beslag had genomen. Dit vervolgingsproces kenmerkte zich door uitsluiting, verbodsbepalingen, ontslagen, arisering en bedrijfsliquidaties, en bereikte met de eerste deportaties vanuit het doorgangskamp Westerbork naar Auschwitz-Birkenau in juli 1942 zijn voorlopig hoogtepunt. 'Het schijnt, buiten Polen, dus in het westen, nergens zo genadeloos tegen de Joden te gaan als in Holland,' noteerde de ondergedoken Joodse schrijver Sam Goudsmit in zijn ongepubliceerde dagboek. In het laatste transport uit Nederland, dat op 3 september 1944 naar Auschwitz vertrok, bevond zich ook Anne Frank met haar ouders en zus Margot. Het door Annes dagboek beroemd geworden lot van het gezin Frank en zijn vrienden, die zich dankzij actieve hulp van buiten meer dan twee jaar in 'het Achterhuis' aan de Amsterdamse Prinsengracht zaten ondergedoken, toont aan hoe klein de kans was om in bezet Nederland gered te worden en te overleven. Niettemin slaagde een betrekkelijk groot aantal, vooral jonge mensen erin om na 1943 onder te duiken, eerst in de grote steden en later ook op het platteland. Dit gegeven onderstreept nog eens het temporele verband tussen het verloop van de oorlog, het actiever wordende verzet tegen de bezetter en de toenemende hulp aan vervolgte Joden.

Katja Happes benadering om de geschiedenis van de Jodenvervolging voortdurend te verknopen met de geschiedenis van het bezettingsregime en daarmee met de Duitse daders is daarom niet alleen zinvol, maar ook zeer noodzakelijk. Alleen op deze manier wordt licht geworpen op de motieven, het verloop en de gevolgen van de problematische samenwerking tussen fanatieke functionarissen van de Endlösung in Nederland en de manipuleerbare vertegenwoordigers van de benarde Joodse bevolking in de gedaante van de Joodse Raad. Door haar veelvuldig gebruik van egodocumenten (brieven, dagboeken en dergelijke) krijgen zowel de daders als de slachtoffers een stem. Voor dit project heeft de onderzoekster veel profijt gehad van haar langdurige omgang met de relevante Nederlandse en Duitse bronnen, evenals van de grote kennis die zij zich heeft verworven als medebezorger van de bronnenpublicatie *Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933-1945*, waarvan zij de twee delen die handelen over West- en Noord-Europa (1940-1945) op zich heeft genomen.

Het is bijna niet te geloven, maar Katja Happes boek *Veel valse hoop* is de eerste grote Duitstalige monografie over de geschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland tijdens de Duitse bezetting. Niet alleen hierom spreek ik de hoop uit dat dit belangrijke boek zich mag verheugen in veel aandachtige lezers.

Prof.dr. Gerhard Hirschfeld

Geen eenvoudige antwoorden – Een inleiding

*‘Lieve Kitty,
Dan begin ik maar meteen; het is nu zo lekker rustig.’¹*

Met deze woorden begint een van de eerste dagboek aantekeningen van Anne Frank. Het dagboek, geschreven tijdens de onderduik in Amsterdam tussen juli 1942 en augustus 1944, is tegenwoordig een van de bekendste boeken ter wereld en de schrijfster is uitgegroeid tot een symbool van de Holocaust en de moord op miljoenen Europese Joden door het naziregime. Anne Frank was in de jaren dertig met haar familie uit Duitsland naar Nederland geëmigreerd. Haar vader Otto Frank dreef een kleine handelsonderneming aan de Amsterdamse Prinsengracht, Anne en haar zus Margot gingen naar een Nederlandse school en wenden snel aan hun nieuwe leven in Nederland. Na de Duitse inval in mei 1940 werd het voor de familie Frank steeds gevaarlijker. Twee jaar later – nadat in juli 1942 de deportaties naar de vernietigingskampen op gang waren gekomen – dook de familie samen met een aantal vrienden onder in het achterhuis van Otto Franks bedrijfspand. Hier ontstond het wereldberoemd geworden dagboek. In augustus 1944 werden de onderduikers verraden en net als de overgrote meerderheid van de Nederlandse Joden op transport gesteld naar het oosten. Alleen Otto Frank overleefde de Holocaust en in 1945 keerde hij terug naar Amsterdam; Anne en haar zus kwamen in het

voorjaar van 1945 om het leven in Bergen-Belsen, hun moeder was in januari 1945 in Auschwitz vermoord.

In Nederland, dat in mei 1940 door nazi-Duitsland werd bezet, begonnen de bezetters al na een paar maanden met het invoeren van anti-Joodse maatregelen en met het beroven en isoleren van de Joodse bevolkingsgroep. Na amper twee jaar, toen in Duitsland tot de ‘definitieve oplossing van het Jodenvraagstuk’ was besloten en de moord op de Europese Joden georganiseerd was,² begonnen vanaf midden juli 1942 de deportaties van de Nederlandse Joden naar de vernietigingskampen. Van deze deportaties werd 75 procent van de in Nederland wonende Joden het slachtoffer, meer dan 100 000 mensen.³

Waarom juist uit Nederland zoveel Joden werden gedeporteerd en vermoord, is een van de kernvragen van dit boek. Een eenvoudig antwoord op deze vraag bestaat niet.⁴ Een aantal onderling samenhangende factoren is hierbij doorslaggevend geweest. De effectiviteit van het Duitse bezettingsregime, dat ten volle gebruikmaakte van de mogelijkheden die zich in Nederland voordeden, speelde hierbij een rol, maar ook de onder de Nederlandse bevolking wijdverbreide gezagsgetrouwheid, het onvermogen van veel Joden om in te zien dat zij gevaar liepen, en niet in de laatste plaats de moeilijkheden om in het kleine en dichtbevolkte land onder te duiken of voor de Duitsers te vluchten.

Bij nadere beschouwing van de gebeurtenissen in Nederland openen zich tal van perspectieven – van slachtoffers, daders en omstanders – die nieuwe aspecten toevoegen aan de bekende verhalen en aan onze kennis van de ontwikkelingen ten tijde van de nationaalsocialistische overheersing.⁵ In dit boek is daarom veel plaats ingeruimd voor de verschillende gezichtspunten van handelende of betrokken personen. Zo zal iemand als Otto Bene, de vertegenwoordiger van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken in Nederland en gestationeerd in Den Haag die regelmatig gedetailleerd aan Berlijn verslag uitbracht, doorlopend een rol spelen. Kijken we naar andere representanten van de bezettingsmacht, zoals Ferdinand aus der Fünfen, die lange tijd aan het hoofd stond van de Zentralstelle für jüdische Aus-

wandring en naast Wilhelm Zoepf, de chef van Judenreferat IV B 4, een wezenlijk aandeel had in de Jodenvervolgning, dan wordt inzichtelijk hoe de vervolging van de Joden in Nederland vanuit Duits perspectief verliep, hoe nauw de contacten met de belangrijkste instanties in Berlijn waren en welke maatregelen werden voorbereid en uitgevoerd.

Aan Joodse kant staat telkens weer het optreden centraal van de beide voorzitters van de in 1942 opgerichte Joodse Raad, Abraham Asscher en David Cohen. Hun medewerkster Gertrude van Tijn,⁶ die al in de jaren twintig uit Duitsland naar Nederland emigreerde en hier trouwde, gaf binnen de Joodse Raad een stem aan de kritiek op de houding van voorzittersduo. Haar levensloop – Van Tijn werd tijdens de bezetting eerst naar Westerbork en Bergen-Belsen gedeporteerd en vervolgens samen met anderen uitgewisseld tegen in Palestina geïnterneerde Duitsers – illustreert de complexe en moeizame pogingen van veel Joden om de vervolging op een of andere manier te doorstaan. Net als zij overleefden ook Gabriel Italie,⁷ Mirjam Levie,⁸ Sam Goudsmit, Hans Keilson en Salomon Silber⁹ de bezettingstijd, de een in verschillende kampen, de ander in de onderduik of de illegaliteit. Samen met de velen die de Duitse bezetting niet overleefden en in dagboeken, brieven en andere geschriften aan het woord komen, geven zij de vervolgte Joden een stem.

Maar ook degenen die noch tot de Duitse en Nederlandse daders noch tot de Joodse slachtoffers behoren, komen aan het woord. Dit zijn onder meer de secretarissen-generaal, die na de vlucht van koningin en kabinet belast werden met de eindverantwoordelijkheid voor hun departementen, en Johannes de Jong, de aartsbisschop van Utrecht, die zich telkens weer verzette tegen anti-Joodse maatregelen, maar bijvoorbeeld ook iemand als Aad van As,¹⁰ die als een van de weinige niet-Joodse Nederlanders in kamp Westerbork werkzaam was en het verloop van deportaties van zeer nabij meemaakte.

Veel Nederlandse studies over de bezettingstijd concentreren zich op de gebeurtenissen in Nederland zelf.¹¹ Maar de processen die zich hier voordeden waren nauw verbonden met de ontwikkelingen in